

Катедра „Етнология“

Автореферат

Малинка Стаматова

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен
„доктор“ по научна специалност

3.1. Социология, антропология и науки за културата

Православие и народна традиция

(България - Сърбия, втората половина на XX век)

Научен ръководител:

доц. д-р Таня Бонева

София

2020

Автореферът е от три части: в първата - темата е представена тематично, във втората - изложението е структурирано по съдържанието: въведение, шесте глави и заключение. В третата част са посочени приносите на изследването.

Актуалност на темата

Значението на религиозната и национална идентичност не губи актуалността си за съвременния човек. Балканските специфики на този „етос“ продължават да се запазват от държавни политики и конфесионални стратегии. Тя е особено актуална за постсоциалистическото пространство, и особено за България и Сърбия. Темата за Православието и вярата е свързана с жива традиция, която се трансформира от атеистичната идеология през втората половина на XX век. Употребата на религията от политиката и модифицирането ѝ във времето, показва и механизми за диалог и резистентност на различни нива.

Култът към светците и неоканонизациите от ново време са свидетелство нова агиография, чийто анализ повдига стари дискусии за география и културна идентичност в общото исторически пространство на Балканите.

Актуалността на проблематиката в перспективите на обединена Европа представя народната традиция в парадигмата на Православието и показва значението и функционирането на вярата на локално и държавно ниво.

Цели:

- Историзация на народната традиция и анализиране на религиозните феномени
- Проблематизиране на етнографския материал и други исторически извори около сакрални топоси, календарна обредност и религиозен опит, които да дефинират народното православие и православната култура.
- Откриване на тенденции и трансформации на религиозността по време на атеистичната държавна политика в НРБ и СФРЮ.

Обект на изследването е народното православие и църковната институция, доколкото тя задава каноничната форма на вероизповеданието.

Предмет на изследването са религиозните феномени като Причастието, календарна и семейна обредност, канонизации и култът към светците.

Затова работата включва следните **задачи**:

1. Откриване на елементи с християнски произход и характеристики в етнографския материал, събиран преди и след 1945 г. (архивирани материали от Института за етнография към БАН (от 70-80 години на XX век) материали от модерността (личен терен след 1990 г.).

2. Установяване на тенденциите в православната традиция и култура в България и Сърбия с **ползване на историографски източници**, преплитане на издания на научните институти по Византология, Балканистика, Етнология, Института за Съвременна история в Белград, както и Института за изследване на близкото минало в София; Богословските издания на философски факултет и периодика от Сръбската православна църква и поместните ѝ епархии; електронни ресурси, които дават достъп до проблематиката по темата.

3. Представяне на направения в Сърбия терен през 2014 г. при ексхумиране на костите на богослова Юстин Попович след канонизацията му от СПЦ (2010). Анализирани са събрания материал от манастир Челие и село Лелич през юни 2014 г. в перспективата на религиозната антропология и ролята на църковната политика като част от културната и национална идентичност.

4. Наблюдение върху съвременните тенденции в православния праксис и възраждането на паметта за култа към светците в посткомунистическата епоха. Проследяване на движението на мощите на светците във връзка с конкретни годишнини като част от празничния православен календар или политизиране на религията. Проучване на новата агиография – конструирането и разпространението на съответния култ в локален, национален и общохристиянски мащаб.

5. Поглед към атеистичната пропаганда и последиците от нея върху народната традиция и православната култура на населението в България и Сърбия. Представяне и анализ на архивни материали и историография по темата.

Методологични подходи

Използван е авторски етнографски терен, включено наблюдение, архивиране и анализиране на интервюта, автобиографичен метод. Антропологичен „регресивен метод“, за връщане към извори, за които се ползва съвременен източник¹. Компаративен подход към изворите, преплитане на тематика от различни области на ежедневието и религиозен живот, които показват религиозните феномени в индивидуален и по-широк социален план. Културният партикуларизъм² на теренното изследване е вписан в универсализма на християнската култура. Съвременната етнология разширява изследователското поле и дефинира политиката на културата, като религията е компонент от нейната структура. Географията на светостта и конструирането на национална идентичност са поставени в контекста на Балканите с проекции в миналото и отчитане на актуалните реалности. Анализирани са социалния дискурс на *смисъла*, дешифриран чрез практиката³.

¹ Блок, Марк. Кралете Чудотворци. Агата-А, 2012.

² Boas, Franz. The Mind of Primitive Man. New York, The Science Press, 1935.

³ Bourdieu, Pierre. Le sens commun, Le sens pratique. Paris, Minuit, 1980, p. 47-53.

- Архивните документи са групирани тематично с метод за систематизиране на исторически документи и емпиричен етнографски материал.
- Кръстосан подход към емпиричния етнологички материал от три последователни исторически епохи. Търси се причинно-следствената връзка между явленията и аксиологичния смисъл за респондентите. Структурно-функционален метод⁴.
- Апликиране на херменевтичен метод⁵ за изследване на свещенното и ежедневието, и обратното - в народния светоглед и практика, с цел откриване на по-дълбок смисъл на „казаното“ и „видяното“. Организирането на календарната и семейната традиционна обредност в този ред разкрива нови зависимости между времето и логиката на православния календар. Етносемиотиката⁶ и етнолингвистиката допълват библейското осмисляне на обредността и показват трансмисията на смисъл, знак, разминаване между инициативи „отдолу“ и официални политики „отгоре“. Методът на конструкция и „реконструкция“ извежда процеси на реформиране на религията, като тези тенденции намират своите аналози във времето и пространството. Методът на историческата антропология⁷ е приложим за авраамитските религии и мултикултурните общества на Балканите, където конфесионалната принадлежност е поставена в нехомогенно културно поле. Новата употреба на религията през XX век изисква интердисциплинарен анализ⁸, който оперира с нови концепти за секуларност, „религия“, „вяра“, които се задават от социологични теории и методи, еволюиращи до политология на религията⁹. Мултимедийните технологии и интернет платформите дават възможност за наблюдение на явленията от дистанция, както и на актуализиране на обектите на изследване.

Резултати от работата с архиви:

1. Архивът на Дирекцията на вероизповеданията към ЦДА – София, фонд 165, е използван като източник на извори по темата. Документацията от държавни и политически институции след 1944 г. показва механизмите, по които населението и Църквата са били подчинени на атеистичната стратегия на държавната власт. Използвани са документи от местните и окръжни партийни организации, от ЦК на БКП и Комитета по култура, спускани до митрополията на БПЦ и съответно до архиерейските наместници, които реализират сред клира исканията и наложените директиви. Входящата и изходяща документация препраща към кореспонденция на частни лица и организации, които са засегнати и оказват отпор или опит да ограничат

⁴ Parsons, Talcott. *Action Theory and the Human Condition*. New York, Free Press, 1978.

⁵ Дилтай, Вилхелм. *Философия на светогледите*. Лик, 1998.

⁶ Barthes, Roland. *Mythologies*. V. 1-3, Seuil, 1957; Рикъор, Пол. *Живата метафора*, Лик, 1994;

⁷ В традицията на *Ecole des Annales* и *Histoire des mentalités*, Peter Burke, Eric Wolf.

⁸ Piaget, Jean. *Epistémologie des sciences de l'homme*. Gallimard, 1970, p. 253.

⁹ Ferréol, Gilles et Philippe, Deubel. *Méthodologie des sciences sociales*. Paris, Ed. Armand Colin, 1993.

исканията към тях. Проблематиката, подбрана от тези архиви, е съпоставена със сходни практики в СФРЮ. Източниците за територията на съседна Югославия са от дигитализираните ресурси на Държавния архив, както и на специализирани комисии, които разследват периода непосредствено след Втората световна война и издирват жертвите на комунистическия режим¹⁰. Историографията по темата се оказва достъпна и достатъчна, за да се видят моделите на преход в двете страни и последиците за Църквата и вярващия народ. Постоянното обновление на статистиката и данните по темата ме накара да бъда предпазлива при използването на цифри, тъй като проверяването на тези данни изисква други математически методи, които не съм си поставяла за цел да прилагам от самото начало. Затова доминират локалните и микроисториите, които са достатъчно представителни и показват тенденции и практики, общовалидни за периода. Несистемното представяне на тази тема в публичното и научно пространство показва, че обществото ни не е излязло от обвързаността си с властите от тази епоха, за да направи дистанциран анализ на историческия период. Национализирането на архивите от 60-те години на ХХ в. става повод за унищожаване на много архиви, които са безвъзвратно загубени, подобно на унищожението на досиетата до 1966 г. година, дело на Югославските служби за сигурност, които според някои от статистиките са били над 2 милиона¹¹. Това унищожение на практика не е толкова в полза на „жертвите“, колкото на службите, които са работели над тези досиета. Новите канонизации на СПЦ включват и жертвите на тези лагери, като ги приравняват с мъчениците за вярата от османския период. Лишаването от живот, мартилогията за православния ипостас се канонизира и намира адепти сред населението, преживяло гражданската война, довела до разпадането на СФРЮ. Травматичната памет в личен и социален план се вписва в балканския модус на населението от Източна Европа, което и до момента носи Османското наследство в културно-историческата си стратиграфия. Открива се следата на екзархийската българска политика в структурата на църковния живот. Възрожденски етнофилетизъм, който е чужд на православната философия и светоглед, в БПЦ и ревитализация на средновековните култовете към владетеля в СПЦ. Съдбата на църквите в пограничните територии в България и Сърбия, политиките към местното население от страна на двете държави и вложените пари за пропаганда и конструиране на идентичност чрез образование и култура стават видими от преписките на министерствата на образованието и външното министерство, към което е дирекцията на вероизповеданията. Изборът на етнологички терен в Шумадия е мотивиран от желанието да се избегне близостта на географския ареал с българска територия, както и политизирането на проблематиката в посока идентичност.

Декомунизирането на науката в Сърбия изпреварва политическата декомунизация и по въпросите за религията през изминалия период на тоталитаризъм има много комплексни изследвания.

¹⁰ <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/> актуална към 6.11.2020.

¹¹ Srđan, Cvetković. *Kako je spaljeno pet kilometara dosijea UDB-e. Časopis Arhiv - godina IX broj ½, 2008;* http://www.arhivju.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/izdanja/casopis_arhiv_v01/dosadasnji_brojevi/casopis_god_9_br_1i2.html?fclid=IwAR0RdfSSqx5P4xuqn8SWGfALYzQl8uGTdPmXbkiU9VDRawSSSVAHWBPMCNc//.

Изведени са тези за секуларизация на българската църква по съветски модел, основаващи се на архиви у нас и публикувани архиви от Руската федерация, касаещи документация, свързана с управлението на БПЦ. Отделената от държавата, но зависима от нея Църква, по време на комунизма поема по пътя на компромиса¹², който е изследван от наши историци, и техните приноси са използвани за надграждане с наблюдения и интервюта, типични за научната дисциплина. Съпротивата срещу комунистическата власт и информацията за духовниците, станали жертва на този период на преход, са отразени с последни публикации на автора по темата, както и с лично проучване в района на с. Коларово, Петричко¹³. Дедалацията, която се наблюдава в църковната култура през втората половина на ХХ в., не е без локални корени и светотатство към предметите на култа и самите сакрални пространства. Етнографският материал показва, че в народната памет сакралното пространство не е за лична употреба и са приведени примери с житейски съдби на хора, злоупотребили с църковното имане или усвоили вакъфски имот за лична употреба. Конфликтът между православната традиция и времето на комунистическото управление, когато авторитетът на Църквата се руши, показва злоупотреба с влияние и власт и в областта на религията.

Етнографските архиви от 70-те години на БАН успях да засека с публикации в сръбската историография.

Резултатите от работата с държавни и лични архиви очерта множество писти за изследване. Подборът на тези данни подкрепи тезите от прочита на други извори, между които и архивирани етнографски изследвания. Оскъдната информация по религиозната проблематика показва тенденциозно събиране или отразяване на етнографския материал, като темите за Църквата не са обект на центрирано изследване, което е причина за недостатъчно плътното описание на религиозния живот, който е представен в настоящата работа. Събираният материал след 1945 г. отразява народната традиция и в първата половина на ХХ век, но атеистичната парадигма на науката остава влиянието си и върху интерпретацията на картината и през този период. Наличните данни са систематизирани по обекти на изследване, което освен тенденциите, очертава и корелацията между тях.

Направен е опит да се покаже как преминава традицията през хронологията на един век, маркиран от две световни войни, които поставят въпроса за национализма и човешкия живот във вектори на геополитики, много над балканската география. Близостта на балканските култури е доказана в традиция, интегрирана от Православието. Опитът за унищожаване на православната традиция от комунистическата власт е мотивиран от затвърждаването на новия политически режим. Подчиняването на църковната институция е динамичен процес, който продължава до самото сменяне на политическата системата през 1990 г. Финалът на ХХ век е

¹² Изследванията на Даниела Калканджиева, проф. Ив. Денев, Павел Павлов, Венцислав Каравълчев и др.

¹³ Използвани са повече от 200 архивни единици от ДА-Благоевград, които имат отношение към събитията след 1944 г., систематизираният от тях материал е използван като извори в статии, които предстоят да бъдат публикувани.

маркиран от „бум“ на религиозното, тенденция която в Западна Европа се наблюдава през 70-те години, когато марксистките теории губят много от adeptите си със Студената война между Изтока и Запада¹⁴. Съхраняването на паметта на религиозните топоси и култове, дори когато има преустановяване на религиозната практика на място, е културен феномен, заслужаващ проучване. Интересът ми към темата има за задача да документира това живо културно наследство. Социалната релевантност на религията остава видима в бившите комунистически страни¹⁵ и в началото на ХХ век.

Мощите като традиционен култ и политическа употреба или злоупотреба (конвертируемост на сакралността)

Темата за мощите е застъпена във всичките шест глави на доктората, без да бъде център на изложението. Появява се в първата глава, където проблематиката е обект на преписки между държавната власт и църковната администрация, след което е разгледана в контекста на народната традиция на поклонението и съдбата на мощите по време на атеистична културна политика, както и новата им употреба в националните доктрини в посткомунизма. От център на православното богослужение (положени в олтари и антимиинси) от древност, „сухото злато на църквата“ става обект на посегателство от атеистичната власт, включително и незаконна продажба на мощи извън страната, свидетелства за което се преписките между Св. Синод, дирекцията на вероизповеданията и някои от българските посолства. Инвентарните книги на поместните църкви съдържат описи с ценните предмети, които са притежавали. Отсъствието на ценни предмети на култа е въпрос не само на организирания погроми срещу църкви и манастири, но и злоупотреба на местна и централна светска власт и дори от средите на самото духовенство. С етноложките методи за събиране на интервюта и лични наблюдения се констатира загуба на народната памет за много от местата, които традиционно са били обект на религиозни практики или поддържането им с локален фолклор, който подвежда за идентифицирането на самия обект като „оброк“, „црквище“, „гроб“. За локализацията на тези обекти са ползвани нарративни, и електронни ресурси.

Целта е от дескриптивна етнография да се премине към антропологичен анализ на религиозността.

Канонизацията на преподобен Юстин Попович (2010-2014 г.) има своите етапи и процедура, която показва един от моделите на тази практика, прилаган в СПЦ, в колаборация с Московска патриаршия, която от 2000 г. обновява и реда за реализирането на този чин в Църквата. Участието на народа в тези процеси и конструирането на новите топоси за поклонение са явления от религиозните инициативи на локално и централно ниво, които показват стремеж за съхраняване на паметта към богослова и авторитета му. Участието на епископата в държавната и

¹⁴ Certeau, Michel de. *Le Christianisme éclaté*. Paris, Le Seuil, 1974.

¹⁵ Хънтингтън, Самюъл. *Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред*. Обсидиан, 2015, с.134.

църковна стратегия за опазване на православната диаспора извън границите на днешната сръбска държава се концентрира върху реконструкцията на разрушени храмове, маркери за историческото минало, издирването на артефакти, които допълват белите петна в националната история.

Представянето на култа към светците чрез лични преживявания в смисъла на Уилям Джеймс¹⁶ за религиозния опит, е близка до антропология на логиката в народната култура. Този материал е анализиран в перспективата на социология и антропология на религията, без да поставя граница между вярата на човека и социалната роля на културния му модус. Мултикултурализмът като парадигма за диалог и комуникация не изключва примордиалност на идентитета и религиозната принадлежност. Свидетелство за това са новопостроените православни храмове от емигрантите в Западна Европа и Америка. Глобализацията позволява експорт на православна традиция и разширяване на диаспората, докато тоталитарният режим налага ограничения и пречки за свободното развитие на традицията. Новите канонизации свидетелстват за активиране на агиографската политика на клира, а народът участва в този процес нетрадиционно като инициативата не идва „отдолу“, а „отгоре“. Този факт е следствие от частичното прекъсване на „православната традиция“ за голям процент от населението и въздържане от открито изповядване на вярата.

Живата традиция

Организирането на етнографския материал около Причастието в календарния и житейски цикъл на човека, показва един ритъм на живота, който е прекъснат и вкаран във времето на годишни планове и петилетки. Културната политика и пропаганда на „народната власт“ лишава традиционния човек от есхатологичната логика на неговото съществуване. Загубва се смисълът на „тая честна комка“ - тялото Христово, което е било целта на православния пост и участието в календарния празник. Поклонението пред иконите и запалването на свещ е останало от „черкуването“, като жест и участие в литургията. Традицията познава „захранването с вино“, „запойването на младоженците“, последно причастие и преливане на мъртвец, които са еквивалентни в традиционната логика на Евхаристията. Санкциите и ограниченията спрямо изповядването на вярата по време на атеизъм водят до „връщане“ към практики по симпатия, като имитативно „причастие“ само с вино, вода или хляб. Социализацията на човека, „сродяването“ на тялото чрез „повойницата“¹⁷ преди кръщението е предпоставка за осигуряване на брачен партньор, според традиционното мислене, и този обичай се е спазвал след 1944 г. у нас, както и до днес, независимо от това дали детето ще бъде кръстено или не. Родството, освен по кръв, е и по „земя“, и консумираната от тази земя реколта. Затова за народната логика „свой“ е попът, който е с произход от „наше село“, т.е. оптималният медиатор между живите и мъртвите, между Човека и Бога. Търсенето на духовници, които са носители на здрав духовен опит, се оказва проблемно след кадровата подмяна, наложена в БПЦ и СПЦ след 1944

¹⁶ Джеймс, Виллям. Многообразие религиозного опыта. М., 1992, с. 209-303.

¹⁷ Хлябът, който се раздава след раждането на детето, тоест пръв „повой“.

г. Затова интересът към православната литература и богословските издания расте след 1990 г., а с отпадането на ограниченията за издателска дейност има многобройни тиражи на религиозни издания с просветителски и догматичен характер.

В Сърбия, личностите на Юстин Попович и Николай Велимирович са легитимност за православен модел на живеене и мислене. Богословските им трудове се издават и формират самочувствие на народа за принос към вселенското православие. Канонизацията е църковно решение, което поддържа концепта за Живата църква и има интегрираща роля в религиозната практика. Участието на народа в канонизацията не е само пасивно, канонизацията е процес, който принципно се инспирира отдолу, а участието в поклонението и религиозния праксис е маркер доколко този култ е жив. Половин век без официална публичност и поддържане на религиозната памет, освен в по-тесни кръгове на вярващи хора, води до забравяне и заличаване на религиозна памет там, където няма приемственост на знанието между поколенията. Добър пример за България е митрополит Борис Неврокопски. Теренното проучване на територията на митрополията показва не само забравяне, но и страх от политически реваншизъм към свидетелите на това време. Неоканонизациите в Сърбия се случват по един много организиран ред от архиерейските събори на СПЦ, с утвърдените вече практики, зададени от Московска патриаршия. БПЦ е по-консервативна, вероятно и по-ангажирана с политическата власт, поради което частните инициативи за локални възстановявания на някогашни параклиси и църкви е повсеместно явление, не винаги контролирано от поместните власти. Преплитането на суеверие и православна ревност водят до нови религиозни явления с елементи на паганизъм. Употребата на християнска символика (кръстове, икони и др.) от лица, които врачуват под различни форми, показва, че те залагат на православната ориентация в културата на „потребителите“. Съвместното живеене с мюсюлмани в двете страни също дава специфика на религиозните модели на поведение. За територията на бивша Югославия има податки, че там, където празникът е след петъчния ден, ако празнуват и мюсюлманите, както големите Богородични празници, то и другото население празнува от петък. Амбивалентното отношение на конфесиите към религиозните топоси е характерно за целите Балкани, чиято цялост като полуостров и културно пространство е раздробено от държавните граници. Православните светини, които са обект на посегателство през различни исторически етапи, се посещават и от мюсюлмани с цел лечебни практики или културен туризъм. Употребата на лечебни извори и култови обекти със синкретични нагласи показва житейски опит и комуникация, която е достатъчно толерантна в мирно време и недостатъчно интериорна и суверенна, за да издържи провокацията на политиката и репресиите, наложени във военни конфликти. Така палачи и жертви, споделяли една земя, се налага да „избират“ в постфедералното обособяване на граници, които имат по-скоро психологически последици, отколкото трайно решаване на демографски и морални въпроси. Т.е. правилата на войната и мирното живеене са различни, защото общото пространство, исторически предопределило комуникация на различни нива, може да бъде ограничено само от недемократично управление и граници. Обменът на стоки, култура, знание в посткомунистическото общество е още по-динамично отпреди.

Трансформация на литургията и „славата“

Славата като празнична обредност е показана в проекциите ѝ на „причастие“, родство, благослов и благодат, които се дешифрират от анализа на жестовете и смисъла, което конотира със старозаветното явяване на Господ в „слава“.

Преливането на хляба с вино, загасяването на свеща в житото е обредност, която има аналози с „литургиите“ и „презвиите“, които се носят за благославяне в храма, преливат се с вино в Западна България. Свещенослужителите се съобразяват по места с локалните традиции, които често, визуално за обредността, са от по-голямо значение, отколкото канона за използване на сакралното пространство. Така храните, които се носят в храма, често остават на солея под иконите или на друго място в храма, макар че благословението им става след евхаристията. Времето и престоят на тази „безкръвна“ жертва за дарителя се измерва с престоя на дареното в священото пространство, а не със собственото му участие в богослужението или „отреждането“ от религиозното лице. Прехвърлянето на житейската логика в храма е по-лесно от пренасянето на православната логика в живота. Затова наблюдаваме и конфликт на няколко нива: социоментален в отстояване на собствената воля и антропоцентричен спрямо общността и интегрирането на нейните ценности. Сложността на религиозният компонент от идентитета на личността е, че се засяга една от най-интимните сфери на човешкото преживяване и съществуване. Събраният материал е следствие на по-обширни въвеждащи интервюта по темата, за да се стигне в споделяне на личен опит от разказвача. Автобиографичният характер и конфиденциалният характер на проблематиката също е обстоятелство, което изисква търпение и доверие при обмена на информация между страните. Без да генерализираме изводите от изследването, маркират се тенденции, които, дори когато се оформят от частни случаи, са типични за епохата и нагласите на хората. Преходът към комунистическа власт и излизането от този режим на управление са исторически периоди, които показват механизмите, с които Църквата оцелява в периоди на гонения и „легализиране“ и „ерозирането на локалната общност“ като енория и епархия¹⁸. Динамиката на тези процеси е силна през първите две десетилетия, докато политическите власти елиминират от важни позиции елита на православния клир. Подмяната, извършена във всички сфери на социалния живот, налага секуларната държава, която допуска съществуването на една контролирана религия, като целта ѝ е да се трансформира до секуларна т.е. в антипод на етоса си. „Анонимната святост“ като феномен е свидетелство за отсъствие на континуитет¹⁹ в почитанието на един или друг сакрален топос и това е показано в случаи като манастирите „Вуян“ и „Стеник“ в Сърбия, така и на поклонението на празни гробове, което остава актуално за съвременната практика за поклонничество.

¹⁸ Стоядинов, Мариан. Разпадът на общността като еклисиологичен проблем. В: - Сб. Православие и постмодернизъм. Амофор, С., 2010, с.231.

¹⁹ Schmitt, Jean-Claude. Le Saint Lévrier. Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle, Paris, Flammarion, 1979.

Феноменът на „празните гробове“ и кръст без погребение е проследен исторически и географски на широка територия от югозападна България и Македония до Дунав, което показва приемственост с византийската практика за изваждането на костите, за да бъдат положени в костница или върнати в пръстта с „препогребение“. Бързото завръщане към тази практика, след отпадането на забраните за изваждането на костите, показва дълбока приемственост в нагласите на хората. Последиците от атеизма се наслаждат на една народна религия, лишена от знание за катехизис, за която случването и изповядването на вярата се предава в семейна и некнижовна среда. Затова имаме и богат етнографски материал от терена, който е преминал незабелязано или паралелно с православията през времето, за да достигне до нас. Фолклоризацията на вероизповеданието се наблюдава в светогледа и практиката на населението. Затова имаме и народни представи за образи на светци, допълвани с характеристики на местния човек – светци, които са „боси“, „студуват“, „недохранени“, поради negliжирането им от хората, т.е. непочитане на *времето* на светеца, нераздаването на храна и облекло в негово име. Те се „нуждаят“ от почитание, съблюдаване на традиционен ритъм на живеене, който да хармонизира този и другия свят. Събрани са разкази от български терен, съпоставени и с такъв в Сърбия, които показват религиозността на носителите и мотивацията им да поддържат един или друг култ, да определят себе си като вярващи. Тези преживявания на респондентите са свидетелство за „Новият живот“ на светците. Те се „*появяват*“, *съветват*, *искат* или *назидават* (св. Георги, св. Димитър, св. Неделя и св. Петка)²⁰ - този терен от 90-те г. на XX век показва преминаването на вярата през един политически период, който е имал за цел елиминирането на религията от живота на хората със заменянето ѝ с една атеистична перспектива облечена в идеологизиран хуманизъм. Т.е. на битово ниво хората живеят със своите светци-покровители: именни, локални, патронни за селището или квартала. Не скъсват с религиозните практики, а търсят решение, за да не дразнят властимащите.

„Заклучената“ и „непричастена“ църква са силогизми, които илюстрират не само отминалото време, но и поддържането на тези явления в съвременността. Секуларността не е отсъствие на вяра и религиозното намира своето проявление и ескалира логично в периоди на криза. Недоверието в зависимата от атеистичната държава Църква интериоризира вярата и прекъсва връзката с компрометираното духовенство, като ограничава посещаването на църковния храм. Прекъснатата връзка с духовника прекъсва и изградената съборност в литургичния живот. Манифестацията не е литийно шествие и участието в празничността, лишена от религиозна основа, не може да замени тази интериорна потребност.

Литургията на открито, „тайнството“ на претворяването стават публично достойствие в налагащата се практика да се служи под открито небе. Това връщане към древността и кореспондиращото с гоненията на определени общности през различни политически режими не е повод за реакция на съпротива, с оглед на прекъсването на православната традиция и черкуване за голям процент от населението. По тази причина доверието в епископа, авторитета на църковната власт са водещи при прокарването на иновации (описанието на терена от *Челие* включва литургия на открито при изваждане

²⁰ Личен терен на Малина Стаматова от петата глава на доктората.

на костите на съвременен православен светец вече от сръбската църква)²¹. Опит в препогребването на кости или пренасянето им от едно място на друго църквата има още от самото си начало; интересно в ново време е как върху тази практика влияят други обстоятелства, които нямат пряко отношение към религиозността, като национализъм, локална политика на местните власти, държавна политика и инициативи отдолу или от местните архиереи.

Литургията на открито изисква наличие на антиминоси

Наложените „социалистически“ *слави* като празник на града или други годишнини, които маркират събития от историята на политическия режим, отпадат бързо с промяната на статуквото, защото са създадени изкуствено.

В Сърбия дърветата-„записи“ служат като вертикални олтари там, където традиционно те са свързани с литийни шествия, молебени към конкретни светци: те са „Слава“ и памет, и интегрират и царските *слави* с народната и националната памет. Направен е опит за типология и теоретизиране на „славата“ като религиозен феномен, който показва трансформацията ѝ и през втората половина на ХХ век, изместването ѝ от православния календар към селскостопанската активност на населението. Подобни опити са правени и в България, но връзката със земята има отношение и към вярата в светците покровители, така че Денят на овчаря (6 май) и денят на „бялата забрадка“ 2 август (св. прор. Илия) в ТКЗС на България си остават християнски празници, от които народът не се отказва, а политическата власт отбелязва с традиционния курбан, обща консумация и трапеза без присъствие в църковния храм. Властовите модели за създаване на празничност със силата на традицията отдолу и изместване на съдържанието към колективните стратегии на трудовите организации целят да отдалечат човека от неговата връзка с храма. Така хора, които не знаят патрона на църквата в селището, където са кръстени и където са родени, започват да инициират възстановяване на стари параликси или строеж на нови и се явяват като дарители, които диктуват условията за реализирането на тези проекти. Отпадането на литургията от живота на мнозинството от хората поставя въпроса: за какво е Църквата без литургия, и ако Църквата е в съборността на народа, как „непричастените“ християни практикуват вярата си с жертвената храна, приготвена на огъня в казана? „Ние не сме црквари, а курбанджии“ е самооценка на мъжкото съсловие, което организира празника по места²². Реновираното православие у нас носи последиците на неграмотност в догмата, затова „кулинарните практики“²³ обединяват участието на клир и паство и се превръщат в цел на празничното преживяване. Приведени са примери от терена за архаично осмисляне на консумираната храна, на която се придава „магична сила“, която е следствие от сакралното време и пространство, а не просто допълнение след финала на литургията. Традиционното значение и функция на кръвта е проследено в

²¹ Глава Шеста от настоящата работа.

²² Авторски терен, гр. Бобошево – 1997 г.

²³ Detienne, M. La Cuisine du sacrifice en pays grec, en collaboration avec Jean-Pierre Vernant, Paris, Gallimard, 1997.

конкретни ритуални действия, които показват връзката ѝ с родството и ролята ѝ на медиатор в светогледа на традиционния човек. Прагматизмът на тази култура обяснява устойчивостта на хранителните кодове и преминаването им през времето, като често паметта за наративното се губи и остава в хипотезите на оралното предание. Затова при съвременните канонизации почитанието отдолу преди канонизацията (народното поклонение), не е водещо, както е било в древността. Днес, тези въпроси видимо се канализират по-активно от администрацията на Църквата. Народът е загубил рефлексия за опазване на памет в един период, когато тази задача е въпрос на държавна политика и идеология. Такъв е случаят с митрополит Борис Неврокопски - паметта за него е умишлено неподдържана и дори табуирана като „враг на комунистическите идеи“. Инертността на народа може да обясним и с прекъсване на връзката с духовенството и ограниченията, наложени от предишната политическа система. Така много свидетелства са загубени и нямат присъствие в процеса на събиране на материал за канонизацията. Отсъствието на годишни архиерейски събори в БПЦ също усложнява подобни процедури.

Канонизацията като памет, съборност и консолидация на православния свят

1. Съхраняването на паметта за **религиозните топоси и култове**, дори когато има преустановяване на религиозната практика на място, е културен феномен, заслужаващ проучване. Интересът ми към темата има за задача да документира това живо културно наследство. Социалната релевантност на религията остава видима в бившите комунистически страни²⁴ и в началото на ХХ век.

2. **Канонизацията е памет, съборност** и консолидация на православния свят.

Неоканонизациите на мъченици от османския период са актуални и днес, а започват от 60-те години на ХХ век. В това отношение БПЦ е много по-консервативна и няма установена практика за прославения и канонизации, които са маркер за жива църква и поддържане на паметта на нейните най-изявени представители. Интериорното преживяване на религиозното е водещо и не винаги така афиширано, както в литийната и съборната практика на Църквата. Завръщането към тези модели на религиозност също имат различни проекции в двете държави, но като цяло вселенският характер на християнството предполага обмен и комуникация, при които се взаимстват практики. Това е показано в „новите слави“ в Сърбия, които изместват „комунистическите слави“, и валоризацията на светците от традиционния календар, както и вписването на новите светци, като памет за времето и жизнения път. Новите храмове имат и актуална иконография, в която намират място и героите на новото време, като митрополит Амфилохий Радовички. Църковната му политика в Черна гора показва, че паството може да упражни вот, който да смени политическата власт (2020 г.).

3. С отварянето на границите в края на ХХ век ставаме свидетели на това, че общите светини очертават и общи поклоннически маршрути за православните на територията

²⁴ Хънтингтън, Самюъл. Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред. Обсидиан, 2015, с.134.

на Балканите. Конструирването на религиозното поле и участието на човека в него е актуална тема за съвременната антропология.

„Забранените тайнства“ и адаптирането на православната практика към политическите условия

От традиционното кръщение на новороденото преди 40 ден се наблюдава отлагането на тайнството във времето, като често детето става на 3, 5 и повече години. По този начин то се лишава и от причастие без изповед до 7 години, както е църковният ред. Достига се до брачна възраст, където някои от младоженците се налага да бъдат кръщавани непосредствено преди венчавката, ако едното от семействата настоява за църковен брак. Църковният брак няма легитимност пред държавните власти, поради което бъдещ граждански развод не изисква разтрогване на тайнството венчание (допустимо само с решение на епископ в чиято епархия е извършен бракът). Последниците от тези тенденции в семейните практики създават нови прецеденти, които намират иновативни решения, като масовите кръщавки и венчавки в Сърбия, където едновременно се кръщават и венчават десетки и дори стотици лица. По този начин епископът или йерейт извършил тайнството става и духовен баща на тези, които е въвел в тайнството или вярата. Връзката с духовника е важна, но на практика тотално прекъсната преди 1990 г., когато повечето от хората дори не знаят кой ги е кръстил, ако нямат свидетелство за кръщение или не го притежават. Свещеникът губи пастирската си роля в период, когато няма свобода на вероизповеданието. Затова, моделът на „монаха“ в изолация, който не е в общение с богоборческата власт, има повече авторитет, както е случая в Сърбия с Юстин Попович. Теренът в манастир Челие през 2014 г. показва как една нова канонизация на православен богослов конструира и предава християнски опит в модерността. Антропологичният анализ регистрира приемственост на религиозни модели, съхранени в изолация по време на комунизма в СФРЮ. Същевременно явлението се глобализира, с участието на представители от Русия, Гърция и Европа, което транслира паметта за личността в една много по-широка диаспора и има всемирно измерение с енориите на тези църкви на всички континенти. Търсенето на нова идентичност в посткомунистическите държави е наложена от прекрояването на държавни граници, нови трансформации на територията и историята. Средновековните култове имат нови проекции в модерната религиозност. Динамиката на тяхното развитие е маркирано от историческото време и културната политика на държавата, когато се отнася до канонизираните сръбски владетели. Ако по време на комунизма средновековната история е разглеждана като част от културното наследство, а владетелската институция е десакрализирана откъм авторитет, то при неонационализма, който маркира политическия живот в последните десетилетия, монархическите култове имат нова интегрираща функция. Фреската на Белия ангел от манастир Милешево става символ на сръбската държава, мястото е било обект на поклонение 350 години към мощите на св. Сава Сръбски (+1236), преди да бъдат изгорени в Белград, според преданието. Изграждането на катедралния храм „Св. Сава“ на същото място е приемственост на топоса, като там в момента се реализират канонизациите, които СПЦ прави, след решения на архиерейски събор, обичайно през

месец май. Географията на православната святост, легализирана от Църквата, очертава и тези територии на бивша Югославия, които са загубени за държавата, но остават в диоцеза на СПЦ. Възраждането на култа към св. Йоан Владимир показва как поклонническите маршрути поддържат и маркират паметта, създават религиозна общност и мотивация за работа в религиозното поле. Макар че историческата приемственост и живата памет за мощите и светеца да остават в Албанска и Македонска територия, полемиката, водена от СПЦ, очертава траекторията му и на север до Белград, а катедралният храм в гр. Бар (Черна гора) е венецът на честванията за 1000 годишнината от смъртта му (2016). Вместването в един олтар на мощи от три различни епохи символно обединява епохите и етносите, които са обитавали това пространство. Такъв е случая с освещаването на храмът в гр. Бар, който освен мощи на патрона, съдържа и кости на св. Сава срабски и новомъченици от лагера в Ясеновац (Хърватска).

„Мъчениците“ на комунистическата система се вписват в агиографията като волни или неволни жертви, които намират реабилитация в постмодерната епоха, и процесът на запазването на социалната памет за тях вече не е само частна инициатива.

Националистичната употреба на народната традиция и съборното преживяване на народните празници се намесва в естествените процеси на освобождаване на православната практика от ограниченията на бившия партиен режим. Организираните безплатни партийни автобуси за събори и поклонения водят след себе си едни нови „празнични туристи“, които пълнят манастирските дворове и църкви, без да участват духовно в празничността. Мотивацията за пътуването е не вярата, а промяна, наблюдение, лоялност към организаторът на събитието. „Практиката без вяра“, която изследва в Сърбия и Радмила Радич, е явление, което се обяснява с отсъствието на катехизация и основно познание за постулатите на вярата²⁵. Това наследство от близкото минало е познато и у нас.

Съдържание на доктората

Въведението в текста е от 27 страници, които изясняват актуалността на темата, избора на терен в съвременна република Сърбия, методите на работа и структурирането на материала. Теоретичните ориентации преплитат философско-антропологични парадигми в областта на „религиозното“, „народната култура и традиция“, историческата рамка е от края на XIX в. до постмодерните и постсекуларни интерпретации на комунистическите общества. Теологичната основа на явленията, обект на изследването, е поставена в спецификата на историко-социалния контекст. По този начин анализът на фиксирания етнорелигиозни феномени отчита културните взаимодействия в синхронен и диахронен план. Комплексът от народна и религиозна традиция е показан в конкретиката на етнографското интервю, на регионалния праксис, с проследяване на трансформацията на този опит през втората половина на XX век.

²⁵ Radic, Radmila. Pripadanje bez verovanja i poznavanja, Pripadanje bez verovanja i poznavanja, B : *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba Istorije*, съст. Dimitrijević, Vojin . Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2010, с.110.

Особено важни са тезите на автора, следствие от кръстосване на религиозни феномени от различни епохи, повлияни от политиката на държавността и отразени в религиозния живот на двете страни. Емпиричният подход дава детайлите в обряда и ритуала, а поставянето им в контекста на календарната обредност или сравнението с аналози в други православни църкви показва спецификата и общата основа на обредността.

Първа глава

ЦЪРКВА И АТЕИЗЪМ

(ПОЛИТИКИ НА „СЕКУЛАРИЗЪМ“ В КОМУНИСТИЧЕСКАТА ДЪРЖАВА)

Документалният материал в тази глава е подбор от няколко хиляди архивни единици предимно от ЦДА-София, които очертават проблематиката за промените в Православната църква след 1944 г. Показани са механизмите, с които държавната власт упражнява контрол и налага тенденции за дискредитиране на Църквата като авторитет. Кореспонденцията между различните институции и лични преписки свидетелства за процеса на адаптация на клир и паство към атеистичната идеология. Тезите за подмяна и трансформиране на Православието са зададени в тази въвеждаща в хронологията глава, като са направени паралели със СФРЮ. Зоран Кръстич от Белградския университет определя църквата като „слаба църква“, „немощна“ църква, когато е в ситуация на притеснение и несвобода. В тази „немощ“ се проявява свободата на избора, ослабяването на Божията воля, което е условие за съществуването на Църквата²⁶. Зависимостта на църквата от комунистическата власт е разгледана в първата глава. Обемът на тези 120 страници от тази глава е следствие от представянето на двете страни в продължение на половин век и еволюцията на научния дискурс по темата, която е в процес на активно развитие и в момента с разсекретяването на нови фондове с документи от епохата, както и публикуването на мемоари и друга литература, която може да служи като извор.

Според едно социологическо изследване, православието в Сърбия се проявява повече с почитане на иконите²⁷, отколкото с вземане на причастие, явление което е типично за посткомунистическото общество и у нас, и в Русия. Темата за причастieto в тази глава намира развитие в едно по-детайлно проучване в глава втора.

Втора глава

ПРИЧАСТИЕТО („КОМКАТА“) в Православната традиция и

в народната календарна и семейна обредност

(КАТО ХЛЯБ, ВИНО, ВОДА И ОГЪН)

²⁶ Крстић, Зоран. Хришћанство у 21. веку: В: ЗБОРНИК Хришћанство у 21. веку, Прометеј – Лесковачки културни центар – ЈУНИР, Нови Сад – Лесковац – Ниш, 2014, с. 77.//

https://www.npao.ni.ac.rs/files/584/KNJIZNI_BLOK_Hriscanstvo_final_16a7a.pdf/ посетен 10 май 2016.

²⁷ Kuburić, Zorica. Verske zajednice u Srbiji i verska distanca DISTANCA, CEIR, Novi Sad, 2010, с.44.

(по материал, събран през втората половина на XX век)

Причастието свързва етнографския материал около религиозната практика, като доказва, че то е цел на църковните пости и участието в календарната празничност на традиционното население в Сърбия и България. Почти 100 страници включват библиография, дискусии по темата за потреблението на тайнството на различни йерархични нива. Народът асоциира отделните компоненти на „комката“ – вода, хляб, вино като самата „евхаристия“. Описание на тези елементи в обредността от ежедневието и празника показват „сакрализацията“ им в народния светоглед и десакрализация, профанизация във време на атеистична пропаганда за голям процент от населението. Трансформирането на народната традиция след Втората световна война води до промяна в логиката на кръвта и огъня като връзка и цел на религиозната система, позната ни от културата на славяни и българи. Устойчивостта на традицията да се палят огънове на религиозните празници е унаследена от дохристиянска обредност, която има символно значение за общността и остава компонент и на църковната празничност (общият бѣдник пред църквата в Сърбия за Божик, паленето на огънове за Петровден).

Причастието като елемент и на семейната обредност в ритуалите на преход – Кръщение, Сватба, Смърт, е свидетелство за дублиращата интегрираща функция, която има в социалния и религиозен живот. „Непричастеният“ човек не е човек в неговата пълнота в народната традиция. Свидетелството в съда на такъв човек не се е приемало в началото на XX в. в Сърбия²⁸, такъв човек е отлъчен, анатемосан, той не се погребва в гробището на Църквата, за него няма място в земята на „верните“. Затова, темата за костите се оказва важна и глобална в това изследване. Особената грижа за костите в народната традиция е потвърдена от консерватизма на погребалните практики и съпротивата на населението срещу реформите на комунистическата власт в тази посока.

Трета глава

СЛАВЕНЕТО НА ПРЕДЦИТЕ И СВЕТЦИТЕ

Темата за „Славата“ като сръбска традиция свързва паметта за предците и светците и показва връзката между светеца-покровител, светецът-патрон на църква, светецът-обект на поклонение, чиято слава става и повод за поклонническо пътуване. Библиографията по темата представя тази традиция от Средновековието до най-ново време с неоканонизации на светци от XX в. Типологизацията, направена по историография, се основава на местната традиция и обхваща времето преди и след 1945 г. „Социалистическите слави“, наложени от културната политика на СФРЮ в този период, не издържат изпитанието на времето и отпадат след 1999 г. Наблюдава се завръщане към традиционното изповядване на вярата, почитането на локалните светци, както и тези, които са включени в християнския календар. Монархическите *слави* и

²⁸ Тимотијевић, Милош. Запуштен виноград Господњи: религиозност у чачанском крају током XX века. В: - National Museum Journal Народног музеја XXXVI, 2006, с.193-194.

значението им за сръбския идентитет са представени с култа към св. Сава сръбски, където освен църковните му проекции са показани и етнографските му образи, конструирани в народното съзнание. Чудотворното грозде от лозата, посадена от самия него, чийто корен стига до празния му гроб в манастира Хилендар, дарява и днес с наследници бездетните семейства, които консумират от тези зърна. Функционирането на празните и пълни гробове с метода на историческата антропология и теренното наблюдение и интервюта е изяснено в Петата глава – „Срещата със светеца“, а връзката между тях е Четвърта глава – култът към св. Йоан Владимир.

Четвърта глава

СЛАВАТА НА СВ. ЙОАН ВЛАДИМИР КАТО НАЦИОНАЛЕН ПОКРОВИТЕЛ НА ПРАВОСЛАВНИТЕ БАЛКАНИ

Провокацията да напиша тази глава дойде от твърдата политика на митрополит Амфилохий, епископ Цетински в Черна гора († 2020). Той е основен инициатор в канонизациите от последните 20 години в СПЦ. След отделянето на Черна гора от Сърбия, Амфилохий Радовишки поддържа и развива една локално народно предание, свързано с реликва на княз Йоан Владимир (литиен кръст съхранен от мюсюлманско семейство, получен като мираз, за който се твърди, че е съхранен в рода от времето когато князът е владеел тези земи). Кръстът е литиен и определено не може да е този, който е държал Владимир в момента на смъртта си, но с този кръст столетия наред е имало литийно шествие на планината Румия (община Бар, Черна гора). Интерконфесионалното участие на поклонници в миналото от католици и мюсюлмани е редуцирано днес от православните инициатива в маркирането на сакралните топоси - възстановяване на православен параклис „Св. Троица“, създаване на православен манастир „Св. Сергей Радонежки“ с монахини от Русия. Организира се литургия на върха по православен обред. Кацналият на планината параклис е маркер за православно присъствие в района, който демографски е вече доминиран от мюсюлмани. Битката за този храм и строежът на катедралния храм в гр. Бар, посветен на първия сръбски княз преди Неманичите и „дрногорски светител“, са мисия на местния митрополит, която среща съпротивата на ориентираната прозападно политическа власт, която вижда в тези православни инициативи на СПЦ заплаха за суверенитета си. Църковната политика на Амфилохий Радовишки в Черна гора показва, че паството може да упражни вот, който да смени политическата власт (2020 г.).

Географията на светостта, която се проследява в текста за този култ, обхваща пет балкански държави (Сърбия, България, Македония, Албания и Черна гора) и е добра илюстрация за „предаването“, „приемането“, „възстановяването“ и „конструирането“ на памет със средствата на науката археология, наративи и орално предание, инструментите на църковната власт – легализиране, канонизиране, поместно прославление, вписване в календара, „славене“ и организиране на годишнина и освещаване на храма – събитие, придобило вселенски резонанс с участието на

Йерусалимския патриарх Теофил и други важни личности от църковната йерархия. Грандиозното честване на 1000-годишнината от смъртта на княза в съвременността свидетелства за свободата на вероизповеданията и размаха на една църковна политика, мотивирана и от държавните стратегии на СПЦ за запазване на диоцеза. Анализът на събитието може да се отнесе към отбелязването на 1000-годишнината на св. Иван Рилски в България през 1946 г., което показва зависимостта на Църквата в този период и болезненото ѝ излизане от това наследство. Независимо от по-голямото значение на Рилския светец за българската духовност и култура, ние нямаме храм, който да е съпоставим с този на Йоан Владимир, чийто култ е възстановен през последните години в по-широк мащаб. Консерватизмът на БПЦ се поддава по-трудно на иновациите, които се наблюдават под влияние на Московска патриаршия в СПЦ. Служенето на открито и без иконостас е вече масова практика, която е илюстрирана с фотоси в различни региони на Сърбия, като причината не е отсъствието на затворен олтар, поради строеж или служене на стари основи, а по-скоро за близост с народа и възможност да наблюдава тайнството, което според църковния канон се извършва при затворени царски врати на иконостаса. Така народът привиква към трансформацията на литургията и нововъведенията стават актуални в новите условия на пандемична обстановка.

Пета глава

СРЕЩАТА СЪС СВЕТЕЦА

(Антропология на светостта и политика на забравата)

Срещата със светеца включва от религиозни преживявания като видения на живо и насън, които мотивират респондентите за религиозни инициативи, до официални и религиозни и държавни политики за обновяване или разрушаване на саркофази, религиозни светилища, които традиционно са били обект на народен култ. Движението на мощите от юг на север за СФРЮ е предопределено от фронтвата линия през Първата и Втората световна война. Това е главата с най-много личен терен на автора, като са селектирани материали от личен архив, събирани от началото на 90-те г. на XX в. - до последни наблюдения през последните пет години от територията на Благоевградска област. Точно тук имаме сравнителен материал от три различни периода, което е репрезентативно за тенденциите в традициите и влиянието на политиката върху религиозния живот.

Изравянето на човешки кости на 3-та, 5-та, 7-ма, 8-ма или 9-та година е характерно за целите Балкани до река Дунав - една византийска практика, широко разпространена с атонските монаси и влиянието на техните метоси върху традицията в региона. Изваждането на костите не е следствие от отсъствие на място за погребение, а проверка на състоянието на човешкото тяло, т.е. дали то е усвоено от земята, напълно или се нуждае от нова заупокойна молитва. Откопаването в Македония ставало на Лазаровден - това обяснява и някои ритуали, като паленето на огън преди изгрев слънце на гробището от лазарките „за да стоплят мъртвите“, а която първа запали огъня

- „тя взима здравето“. Ваденето на кости в Сърбия и празнуването на Свети Дух с окачане на венци по надгробните кръстове от тревите, върху които са стояли на колене в църквата по време на четенето на Евангелието, е маркер за връзката с мъртвите познато и у нас, като носене на орехова шума на гроба и в Църквата. Препогребението на извадените кости на Цветница или Велики понеделник (костите остават за един или три дни в близост до иконостаса, в Югозападна България) препращат към възкресения от мъртвите Лазар и предстоящото Възкресение на неговия Спасител. Дадени са примери за аналози във визуалната картина на празника, която често има исторически корени, които се губят при съзнателното ограничаване на религиозните символи във време на атеистични политики, които променят и формата на надгробията. Преживяването на сакралното е видимо в традицията и по-невидимо при ограничена свобода на вероизповеданията.

Съдбата на мощите, отношението към тях по време на комунизма е показано с примери от манастири от двете страни: от Македония до Фружка гора за бивша Югославия, по достъпна историография по темата и с интервюта от личен терен и наблюдения за България, като се оформят подзаглавия като „клетва над мощи“, „от гроба до реликвария“, където паметта за „светинята“ е визуализирана не само от жестовете на ритуала, но и в конструкцията на персоналния разказ.

Шеста глава

МОЩИТЕ НА ПРЕП. ЮСТИН ПОПОВИЧ, ПРОЦЕС НА КАНОНИЗАЦИЯМ

(„Автономност“ и „зависимост“ от политика и власт)

Описанието на терена и интегрирането на материала в по-широк контекст на религиозната и народна практика има документален принос, може да се използва като етнологички извор и е с историческо значение и за църковната история в Сърбия. Изборът на събитието е предопределено от това, че през 2012 г. посетих манастира Челие, след канонизацията на Юстин Попович през 2010 г. Изваждането на костите му през 2014 г. /12 юни/ и отбелязване на Славата му на 14 юни, когато е вписан в църковния календар (датата на смъртта) е църковна процедура, която има няколко етапа обект на изложението. Включеното наблюдение е допълнено с други източници на информация, които показват измерението на култа и зад границите на съвременна Сърбия. Антропологията на богословските трудове на Попович актуализират православната философия на живеенето и му създават авторитет, който СПЦ интегрира с политиките на неоканонизациите. Резистентният поведенчески модел към атеистичната власт на Юстин Попович (1894-1979) дава своите духовни плодове след отпадането на тоталитарния режим. Манастирът, известен като „Челие“, до Валево, се превръща в място за поклонение от вярващи и невярващи. Участието на местното население е по-активно в конструирането на другите сакрални топоси, свързани със селото Лелич, което е на 3 км и е родното място на Николай Велимирович (1881-1956). Съвременният култ към мощите на тези канонизирани светци, живели през втората половина на XX в., показва житейските им избори при атеистичен режим на държавно

управление. Изборът на Велимирович е да остане зад граница (в Лондон и САЩ), а Попович остава в изолация, без право да напуска обитавания от него манастир. Антропологичният анализ на локалитета и участието на респондентите в празничната обредност показва различни пластове от православната практика, в която се преплитат народните представи и официалната клерикална политика. Съборността на това събитие има широки вектори на присъствие от Екатеринбург (руски монахини) и Мюнхен (епископ Марк), до гръцки и румънски поклонници. Особеностите на литургийността са описани и представени и с фотоматериал от 12-14 юни 2014 г. Гробът и надгробният кръст на светителя продължават да бъдат обект на поклонения и след изваждането на костите от там. Функционирането на мощите като олтар и престол е онагледени от включването им в литургийната процесия и извършваните ритуали над тях. „Завръщането на светеца“ в живота на хората е социално припознато с чина на канонизация. Употребата на религиозните ценности като социален капитал е актуално и днес. Разбирането за „национално“ се трансформира във времето. „Сръбският национализъм“ на двамата светители е стоицизъм срещу интернационализма на марксизма и атеистичната идеология. Те противостоят на богоборческата власт, за да укрепят народа в период на религиозна криза. Глобализмът им се опира на тезата за „Всечовека“ и „христоликният човек“²⁹ като творение, т.е. повече от хуманно отношение към човека, лишено от култ към личността в комунистически план. *Култът* към светците е част от християнската култура. Той е животът на самата църква в ритъма на годишния календар на новото време. Теренът показва как йеротопосът обединява, съединява световите.

Географията на неоканонизациите в Македония, Косово, Черна гора и Хърватия интегрира територията на диоцезите, останали извън държавните граници на метрополията (Белград).

Представен е и манастирът „Св. Николай чудотворец“ в село Лелич, чиято църква е построена със средства изпратени от САЩ. Развитието на култа към Николай Велимирович е анализиран в традицията на историческата антропология и политологията на религията, както и с визуален прочит на иконографията в храма и трапезарията. В поклонническите маршрути за Видовден от Белград, Челие и Лелич са „спирка“ за Косово. Новите култове поддържат памет за сакралната география през Средновековието. Н. Велимирович е Охридски и Жички епископ, а Юстин Попович включва житията на сръбските светци в многотомното издание „Жития на светците“ по подобие на руските жития съставени от Дмитрий Ростовски.

Заклучение

През втората половина на XX век се наблюдава трансформация на народната традиция и употребата ѝ за поддържане националната памет. Девавторизацията на религиозността в обществения живот води до интериоризиране на религиозното чувство и в много от случаите до прекъсване на традиционните религиозни практики – посещение на литургия, отслужване на треби. Партийната организация насочва

²⁹ Попович, Иустин. Еклесиология. Видинска света митрополия, 2014, с. 282-283.

културните потребности на населението – строежът на Новата държава изисква нови хора, които да реализират новите директиви. Религията е изтласкана максимално от видимостта на културното поле, естествен е процесът на нейната „анонимност“ или деградиране в личен план. Отделни нейни носители стават преносители на православно знание между трите епохи преди, по време и в посткомунистическия период. Обикновено, това са личности, запазили авторитета си на духовници, независимо от влиянието на атеистичната власт, а Църквата като институция изцяло трудно намира отговорите към поставените ѝ въпроси след унаследената инертност от времето на тоталитаризма. Това ѝ поведение на недостатъчно ясна социална позиция и осакатяването на механизмите на традиционното ѝ функциониране (поместно и всенародно) създава неудовлетворение у вярващите и самоинициативи в решенията на конфесионални въпроси, които не съответстват винаги на църковните правила (строеж на църкви, почитане на „светини“, създаване на нови религиозни култове и практики). „Канонизации“ на хора със съмнителни религиозни убеждения, трайната практика да се посещават врачки и баячки паралелно с посещението на Църква в ново време е доказателство за недефинирани като цяло религиозни избори - неяснота за разликата между основните вероизповедания на Книгата (евреи, мюсюлмани, християни).

Приноси:

Научно-теоретични:

1. Етнографската проблематика е анализирана в контекста на православната традиция през изследвания период в България и Сърбия. Приносно е използването на две научни парадигми за културата „отдолу“ и взаимодействието ѝ с православната традиция и практика, като знание за вяра.
2. За първи път празничността в народната култура е представена като Причастие (приобщаване), потвърждавайки мнението на Семьон Франк, че религиозността и съборността са едно и също нещо³⁰. Традицията е систематизирана около евхаристийното участие на народа като еманация на светогледа. Предложена е таксономия на феномените от индивидуален и институционален порядък.
3. За първи път в България темата за мощите и костите се вписва в научния дискурс за паметта. Актуалността му нараства с възможностите, които дава ДНК анализът. Въпросът за идентичността не е въпрос само на конструкция, но и на конкретен биоанализ.
4. Историко-антропологичният анализ на интегрирането на новите култове към светците с тези от Средновековието (княз Лазар, св. Сава) и жертвите на комунизма и нацизма стига до две заключения:

³⁰ Франк, Семьон. Реалност и човек. Метафизика на човешкото битие. Гал-ико, 1992.

- Изместване на старите „слави“ (патронни празници на църкви и манастири) от новите канонизации, там където има напластяване на стари и нови сакрални обекти.
- **Периодът на комунизма лишава народната традиция и православието от естествено развитие в съвременната епоха.**

Приноси към използването и въвеждане в научен оборот на нови извори:

1. Въведени в научно обръщение са нови фондове по темата за Православието от ЦДА (фонд 165)³¹ и лични фондове като този на Цветинчев и Апостол Апостолов от фонда на РИМ Благоевград. Събран е нов материал за митрополит Борис Неврокопски от региона на гр. Петрич, по повод отворената процедура за канонизирането му. Селекционирани са и други източници, които свидетелстват за репресии към духовенството и религиозният народ след 1944 г., но не са цитирани в първата глава, която изследва проблема с атеистичната пропаганда и последиците от нея, тъй като не всички източници са потвърдени.
2. Съпоставени са електронни ресурси за Сърбия, съпоставени с българския материал.
3. Въведен в научно обръщение е нов личен теренен материал от България и Сърбия, който се подлага на научен анализ.

Научната дискусия по темите е вписана в проблематиката на съответните глави.

Дисертацията е с обем от 517 страници и едно тематично приложение от 6 части с илюстрации по темата. Използвани са повече от 700 архивни документа и над 200 интервюта на автора от България и Сърбия. Използваните фотографии са около 120, от които ¼ са авторски.

Публикации в периода на докторантурата:

1. *Пътят на чудотворния кръст на св. Йоан Владимир към планината Румия и гр. Бар (Черна гора) В:* сп. Българска Етнология, съст. доц. Екатерина Анастасова, кн. 2, 2017, БАН, с.122-142 .
2. *Причастието (комката) в народната традиция и практика като огън и живот, В:* Известия на Регионален исторически музей, Благоевград, съст. д-р Кирил Алексиев, Румяна Хаджиева, Елена Александрова, т. VI, 2017, с.225-253.
3. *Траекторията на един балкански светец в пространството и времето – интерпретации и употреба (случаят с великомъченик св. Иван Владимир) В сб:* Музеите и устойчивото развитие, национални срещи 2016, съст. Валерия Димитров, издава ЕМО „Етър“ – Габрово, Фабер, 2018, с.209-223.

³¹ Документация на Дирекцията по вероизповеданията към Външно министерство.

4. *Народната памет и процесът на канонизация (преплетените спомени и архиви за Неврокопски митрополит Борис). В : „Моят път в живота, пътя към Голгота“*, Материали от възпоменателна научна сесия посветена на 70 години от мъченическата смърт на митрополит Борис Неврокопски - 2018 г., издание на Неврокопска митрополия, ГоцеДелчев, 2019, с.157-183.